

This is an electronic reprint of the original article. This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Hakkorset då och nu. Reflexioner utifrån Lars-Ivar Ringboms artikel i Granskaren 1933

Berggren, Lars

Published in:

ICO Iconographisk Post. Nordisk tidskrift för bildforskning – Nordic Review of Iconography

Published: 20/07/2023

Document Version

Final published version

Document License

Publisher rights policy

[Link to publication](#)

Please cite the original version:

Berggren, L. (2023). Hakkorset då och nu. Reflexioner utifrån Lars-Ivar Ringboms artikel i Granskaren 1933. ICO Iconographisk Post. Nordisk tidskrift för bildforskning – Nordic Review of Iconography, (3-4, 2022), 57-85. <https://journals.lub.lu.se/ico/article/view/25312/22333>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

ICONOGRAPHISK POST

NORDISK TIDSKRIFT FÖR BILD TOLKNING

NORDIC REVIEW OF ICONOGRAPHY

NR 3/4, 2022

INNEHÅLL / CONTENTS

Förord / Editorial	3
<i>Per Baubn</i> Osman Hamdi Bey – an Ottoman Orientalist or a Humanist Ottoman?	7
<i>Lena Liepe</i> What is the Difference between Iconography and Semiotics?	39
<i>Lars Berggren</i> Hakkorset då och nu. Reflexioner utifrån Lars-Ivar Ringboms artikel i <i>Granskaren</i> 1933	57
<i>Merja Härö & Eeva Maija Viljo</i> The Peasant Master-Builders' Double Cross-Church	87
Bokrecensioner – Book reviews:	
<i>Anders Ödman</i> John Kraft: <i>Trojas murar. Labyrinter under 3000 år</i> , 2022	144
<i>Lars Berggren</i> Dick Harrison: <i>Tusen år i Uppåkra.</i> <i>En järnåldersmetropols uppgång och fall</i> , 2022	150
<i>Lars Berggren</i> Anders Ödman: <i>Borgar i Skåne. Guide till historiska platser</i> , 2022	156

ICONOGRAPHISK POST • NORDISK TIDSKRIFT FÖR BILD TOLKNING
NORDIC REVIEW OF ICONOGRAPHY NR 3/4, 2022. ISSN 2323-5586
PP. 57–85.

Lars Berggren

Prof. em. of Art History & Visual studies, Åbo Akademi University, Finland. Former
Dep. Director of the Swedish Institute of Classical Studies in Rome.

Email: lars.berggren@abo.fi

Hakkorset då och nu

Reflexioner utifrån Lars-Ivar Ringboms artikel i Granskaren 1933

The Swastika Then and Now

Reflections on Lars-Ivar Ringbom's article in Granskaren 1933

Abstract: In the Western world of today, the swastika is practically exclusively associated with Nazism, but in reality it is an ancient religious symbol, used in a number of different cults, symbolizing different deities. The oldest finds so far have been made in Ukraine and are between twelve and fifteen thousand years old. About seven thousand years ago the symbol existed in present-day Iran and five thousand years ago it was frequently used in the Indus culture, later to occupy a prominent place as a symbol of luck and happiness in Hinduism and Jainism and also in Buddhism. It also occurred very early in Mesopotamia and was later taken over by Greek, Etruscan, Roman, Byzantine and Christian cultures. During the latter half of the 19th century in particular, its popularity as symbol of good luck grew steadily and a large number of different countries, companies, organizations and semi-religious societies adopted it in their seals, trademarks and icons. During the first decades of the 20th century, several quasi-religious movements with a pan-Germanic, "Aryan", and nationalist orientation chose it for their blazons. In 1920, the swastika was selected as the symbol of the then newly formed Nazi party and in 1935 of Germany. In connection with the Nazi takeover in 1933, the Finnish art historian Lars-Ivar Ringbom wrote an article in which he questions the Nazis' right to the swastika and their definition of its content. The present article reproduces Ringbom's short text in extenso, commenting on and contrasting it with the now current Western way of seeing and defining the ancient sign.

Keywords: Manji, Gammadion, Tertraskele, Fylfot, Swastika, Hakenkreuz, Nazi, Fasces, Buddha, Hindu, Jain, Adolf Hitler, Heinrich Schliemann

Fig. 1. Hakkors i det hinduiska templet "Pura Majaran Agung", Ubud, Bali, Indonesien.
Foto "Torbenbrinker" 2014. Wikimedia Commons.

Swastika in the Hindu "Pura Majaran Agung" Temple, Ubud, Bali, Indonesia.

Hakkorset då och nu

Reflexioner utifrån Lars-Ivar Ringboms artikel i *Granskaren* 1933

Lars Berggren

För den som är det minsta intresserad av ikonografi är det knappast en nyhet att hakkorset (*swastika*, *manji*, *gammadion*, *tertraskel*, *fylfot*, *Hakenkreuz*, *bakaristi*) har en lång historia innan det approprierades av Hitler och gjordes till det *nationalsocialistiska tyska arbetarpartiets* (NSDAP) officiella symbol. I hela Västvärlden kom det sedan att stå för en nazistisk ideologi, oräkneliga grymheter och folkmord. Alla andra betydelser, liksom dess förhistoria, raderades i stort sett ut. I flera länder har hakkorset varit eller är kriminellt att visa upp i offentliga sammanhang och där det förekommer förknippas det nästan undantagslöst med *holocaust*-förnekelse och nynazistiska rörelser.

Så stark är denna association idag att de flesta västerlänningar mer eller mindre instinktivt upplever dess förekomst på äldre föremål som gravstenar, smycken, inredningsdetaljer med mera som oroande eller direkt stötande. Så även författaren till denna artikel. När den genomsnittliga västerlänningen i Österlandet konfronteras med det lite överallt, i smått och i stort, och inte minst på fredliga hindu- eller buddhisttempel (fig. 1), på mandalor och som ett av de heliga tecknen i Buddhas fotspår,¹ reagerar den med obehag och förvirring. Samma sak när vi i de västerländska museerna finner en så negativt laddad symbol på alla möjliga föremål som producerats och använts av högtstående antika

Fig. 2. Folkvandringstida guldbrakeate från Djupbrunns, Hogrån, Gotland, daterad till ca 400 AD. Statens historiska museum, Stockholm. Foto Statens historiska museum, Stockholm, 2006. Wikimedia Commons.

Migration period (c. 400 AD) bracteate from Hogrån, Gotland, Sweden.

kulturer, som de grekiska och romerska, liksom i vår egen förkristna kulturkrets (fig. 2). Eller att den under hela tiden före andra världskriget användes överallt, i vår egen kultur, i slott såväl som koja, på golv, väggar och tak.

Att en symbol över tid ändrar betydelse är ingenting egendomligt; det sker hela tiden. Inte heller att den kan ha helt olika innebörd i olika kulturer. Men att den ändras så snabbt och så radikalt som är fallet med hakkorset i Västvärlden är ovanligt, särskilt som det har en så lång historia, så stor geografisk utbredning och – i princip fram till andra världskriget – en så entydigt positiv laddning. Nazisternas förbrytelser i hakkorsets tecken har i det allmänna västerländska medvetandet projicerats bakåt i tiden och lett till ett slags *damnatio memoriae*.

Den med tiden allt starkare historielösheten och extremhögerens aktivitet på internet medverkar till att göra kopplingen till nazismen allt starkare, och det finns anledning att återkommande påminna om att symbolen faktiskt är ur-gammal och att den först kring sekelskiftet 1900 började knytas samman med pan-germanska rörelser och tysk nationalism. Att okunskapen är vida spridd framgår med all önskvärd tydlighet av diskussionerna på internet och i dagspressen (mer om detta nedan). Hakkorset lanserades som nationalsocialistisk partisymbol 1920 men förefaller då inte ha haft någon djupare symbolisk mening utan fyllde främst funktionen som varumärke och blickfång.² I den första

delen av Hitlers *Mein Kampf* (1925) ägnas det knappast heller någon uppmärksamhet, medan det i den andra (1927) får stå för kampen för den "ariska rasens" seger, men också "för kreativt arbete som i sig själv är, och alltid kommer att vara, antisemitiskt" (fig. 3).³

Enligt Hitlers definition betydde "arier" (en beteckning som hämtats från Indien och Iran) i princip enbart det rent germanska, nordiska "herrefolket" som i kamp med i första hand judarna tävlade om världsherraväldet. Alla andra folkslag var rasmässigt underlägsna "Untermenschen": slaver, ungrare, ryssar, med flera, liksom dåtidens "degenererade" greker och italienare.⁴ Bakom formuleringen ligger en sen förändring av termen "arier". Den indikerade ursprungligen enbart en uråldrig språklig och religiös kultur med sina rötter i stäpperna

Fig. 3. Nationalsocialistiska tyska arbetarpartiets (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP) valaffisch till riksdagsvalet i november 1932. Foto Virginia Holocaust Museum.

Nazi campaign poster for the general election in 1932.

norr om de Svarta och Kaspiska haven. Från mitten av 1800-talet hade den i socialdarwinistisk anda börjat användas för en rasbiologisk och civilisatorisk indelning av mänskligheten som ivrigt anammades av den nya världens koloniserare och slaveriförespråkare, och som i Europa sammansmälte med gammal kristen antisemitism och ny ”tysk-arisk” nationalism.⁵ Ett lingvistiskt begrepp hade transformerats till ett rasistiskt, till vilket hakkorset nu knöts.

Först 1935 gjordes det nazistiska hakkorset till Tysklands officiella emblem. Redan då fanns det en vidlyftig litteratur om hakkorset, dess ursprung och betydelse, och det kan vara intressant att ta del av vad en konsthistoriker hade att säga om dess ikonografi vid en tidpunkt då dess användning började ses som problematisk, men innan det hade fått sin nuvarande historiska belastning. En av de första som i Norden kritiskt kommenterade nazisternas val av partiemblem och satte in hakkorset i ett historiskt och konsthistoriskt sammanhang var sedermera professorn i konsthistoria vid Åbo Akademi, Lars-Ivar Ringbom. Nedan återges hans artikel med titeln ”Hakkorset”, publicerad i *Granskaren* i september 1933, dvs. ett halvår efter Hitlers *Machtübernahme*.⁶ Jag har här kompletterat texten med bilder och ett fåtal noter och förtydliganden. Den avslutas med en kommentar till den senare historien.

* * *

Lars-Ivar Ringbom: ”Hakkorset” 1933

Det finns en vidlyftig litteratur om hakkorset, denna uråldriga sinnebild, som med en mycket enkel och knapp form förmedlar ett mycket starkt och förtäat intryck av rörelse, liv.

I våra dagar har det sitt aktuella intresse att ta del av hakkorsets historia, som emellertid inte kan utläggas i korthet, ty den begynner av allt att döma åtminstone tretusen år före Kristi födelse i Mesopotamien och kan senare följas snart sagt jorden runt. Men innan jag ger antydningar om utbredningen och förekomsten av denna symbol må det rena synintryck, som den förmedlar, närmare bestämmas. Att hakkorset ger ett skenbart intryck av virvlande rörelse erfäres av varje betraktare. Men viktigare än denna allmänna rörelsesuggestion är det förhållandet, att rörelsen synes framspringa ur formen själv och sålunda vara oberoende av yttre påstötter. Hakkorset förefaller att gömma på en central energikälla, som urladdar sig i en rotation kring korsmitten. Och än vidare: de rät-

vinkligt brutna hakarna, som man helst ville kalla armar, tyckas svänga i en självständig men likformig rörelse, varigenom deras karaktär av att vara lemmar med rörliga leder förstärkes. Den stränga och stela geometriska formen visar sig sålunda äga frändskap med former hos levande varelser, människor och djur. Inte minst genom denna motsats mellan geometrisk stelhets och animalisk livfullhet frambesvärjes hakkorsets fascinerande verkan.

Hur har detta tecken ursprungligen uppstått? Var har det sitt ursprung? Kan det tänkas ha uppkommit flerstädes eller har det spritt sig från en eller några få urkällor? Och vilka symboliska betydelser har det haft?

Det är frågor som många gånger blivit ställda och väl ej ännu slutgiltigt besvarats. Innan man alls kan inlåta sig på dem måste en viktig bestämmelse göras, den nämligen, vilken skiljer mellan det isolerade, egentliga hakkorset med rätlinjiga och rätvinkliga armar och olika ornamentala virvelformer, som icke ha rätvinkligheten utpräglad utan äro bildade av likformigt böjda kroklinjer och ofta ingå som delar i ett ornamentalt sammanhang. Virvelformerna ha mångstädes (t.ex. under bronsåldern i Norden) spontant utvecklats i samband med en kurvilineär ornamentik och behöva ej äga någon symbolisk betydelse ens då, när de ha gestalt av en fyrlinjig spiralvirvel. Visserligen kunna dylika virvlar tilläggas symbolisk innebörd, ryckas ur det ornamentala sammanhanget och förenklas så att de närma sig det egentliga hakkorsets form. Men – detta framhålls av flere forskare – det rätvinkliga hakkorsets ursprung har intet att göra med den kroklinjiga ornamentikens virvelformer. Hakkorset är ett självständigt tecken, en figur, vilken t.ex. ej såsom spiralvirveln lämpar sig för utsmyckning av kretsformiga ytor. Hakkorset är icke en konstnärligt-ornamental utan en religiöst-symbolisk form. Dess egenskap av sinnebild är förutsättningen för dess tillvaro.

De vanligaste förklaringarna av tecknets första uppkomst utgå ifrån tanken att det här är fråga om en schematiserad djurgestalt. En flygande stork eller sjöstjärnan har bl. a. ansetts vara förebilden. Man har också tolkat det som två korsade blixtar, ”Tors hammare”, en knäböjande mänskogestalt etc. Andra tänka sig hakkorset såsom en figur vilken brutits ut ur ett dubbelmeanderornament. Det torde emellertid kunna ifrågasättas om hakkorset har blott ett uppkomst-sätt; och likaså om det har blott en ursprungskälla. Den bekanta arkeologen Moritz Hoernes [1852–1917] gick på sin tid otvivelaktigt för långt, när han påstod att hakkorset uppstått i östra Medelhavstrakten och därifrån vandrat icke

blott till Europas olika delar utan även genom Asien och över Berings sund till Amerika, där det i de förkolumbiska kulturerna var synnerligen vanligt.⁷ Vilken än den första uppkomsten var, så synes det i alla fall sannolikt att denna symbol spontant uppstått på flere håll, även om ursprungskällorna ej kunna vara många till antalet.

De äldsta hittills bekanta exemplen på hakkorset äro de som påträffas målade på lerkärl från Elam (sydvästra Persien) och hänföra sig till tiden mellan 4,000 och 3,000 år f. Kr. Med dem sammanhänga förmodligen senare fynd från Mindre Asien. I det gamla Troja förekommer hakkorset massvis från det andra till det femte kulturlagret [ca 2500–1750 BC]. I Europa är det första gången bekant genom fynd i Bessarabien och Siebenbürgen från den yngre stenåldern.⁸ Här ha en del tyska lärda (bl.a. de, som i hakkorset se en "arisk" symbol) trott sig finna ursprungskällan. Fynden äro dock åtskilligt yngre än de elamitiska och f.ö. var denna symbol rätt ovanlig i dessa trakter.

Fig. 4. Geometrisk kantharos från 700-talet BC. Staatliche Antikensammlungen, München. Foto Bibi Saint-Pol 2007. Wikimedia Commons (CC0 1.0).
Geometric kantharos from the 8th century BC.

Fig. 5. William Neptune, Passamaquoddy-stammens hövding, 1920. Wikimedia Commons.

William Neptune, chief of the Passamaquoddy tribe 1920, Maine.

Under bronsåldern förefaller hakkorset att åter ha försvunnit; blott inom den kretiskmykenska kretsen kan det påvisas. Men efter den mykenska tiden blir det i Grekland och Italien ett allmänt utbredd och erkänt magiskt tecken som småningom sprider sig över hela Europa [fig. 4].⁹ Det kan vara skäl att observera, att det egentliga hakkorset icke har någon spridning hos de nordiska folken förrän under århundradena efter Kristi födelse. När sedan kristendomens kors vinner makt över Europas folk tränges hakkorset undan och försvinner slutligen nästan helt och hållet.

Om hakkorset låt oss säga för tjugo år sedan fördes på tal, så fattades det i regel som en symbol, vilken framförallt var känd som en indisk, buddhistisk sinnebild. Ja, dess indiska namn, *swastika*, har i den vetenskapliga litteraturen blivit en gängse term, som nyttjas om figuren icke blott när man studerar dess utbredning i Asien, i Kina, Japan, malajiska arkipelagen och Polynisien utan även när det är fråga om dess rika förekomst i Afrika, i Sudan och Kongogebitet eller i Amerika, i Mississippiområdet [fig. 5], Centralamerika och Brasilien. Och bland de talrika betydelse, som hakkorset äger, överskuggas alla av den indo-buddhistiska, enligt vilken det är ett tecken på födelse, framgång, lycka.

Det är egendomligt att man ej utanför Indien synes ha gjort skillnad mellan det vänster- och högerriktade hakkorset. Där var blott det vänstervridna hakkorset ett lyckotecken, det högervidna betydde däremot motgång, olycka, död.¹⁰ I Europa liksom även i Mexiko förefaller hakkorset främst ha varit en solsymbol och ett tecken för de fyra årstidernas lopp, för väderstrecken o.s.v.

Och nu? Nu är hakkorset en s.k. arisk symbol, antisemitismens och national-socialismens heliga tecken. Med vilken rätt?

Redan antydningarna härövan visa, att hakkorsets utbredning är universell och långtifrån inskränkt till "ariska" folk. Redan Trojas arkeologiska upptäckare, Heinrich Schliemann tänkte sig emellertid hakkorset som en uråldrig indo-europeisk symbol, och senare, på 1890-talet utvecklade Goblet D'Alviella en teori, enligt vilken en slags antipati skulle bestå mellan det "ariska" hakkorset, *crux gammata*, och en i viss mån motsvarande egypto-semitisk symbol, *crux ansata* [ankh], vilken såsom livets nyckel återfinnes på egyptiska monument. Den gamla världen var, menade han, delad i två zoner. I den ena var hakkorset ett karaktäristiskt tecken, det var den grekiska kulturens hemvist. I den andra förekom nyckelkorset (jämta den bevingade solskivan), det var den egypto-babyloniska civilisationens områden.¹¹

I ett avseende får hakkorsets moderna betydelse stöd av forskningen. Bortser man nämligen från Australien, där hakkorset icke påträffats, så finns det ett område, där detta tecken verkligen lyser med sin frånvaro: Palestina-Syrien. Två fynd äro visserligen gjorda men intetdera är ursprungligt. Så besynnerligt det än verkar, är det likväl ett faktum, att hakkorset icke förekommit i judarnas hemtrakter, ehuru de omgivande länderna tidvis i högsta grad omhuldat denna symbol. Det torde vara Guido List och hans anhängare som i Tyskland år 1910 först förde fram hakkorset som en antisemitisk kampsymbol.¹² Nationalsocialismen upptäckte snart huru effektivt detta skenbart livfulla kors var såsom propagandamedel.

Man kan förutsätta att ett tecken, som på en del människor utövar en fascinerande verkan, på andra har en rakt motsatt effekt. Detta äro vi i dag ofta i tillfälle att konstatera. Det händer att man möter en person, som säger sig erfara starka olustkänslor vid anblicken av hakkorset, oberoende av de föreställningar, som äro förbundna med detsamma. Andra se vi råka i extas inför denna syn. Trots allt tyckas sålunda symboler ännu i modern tid äga makt över människornas sinnen.

* * *

Hakkorset 2022

Föga överraskande har nya arkeologiska fynd och dateringsmetoder flyttat hakkorsets första uppträdande bakåt i tiden. Nu räknas några ristningar på mammutbetar, funna i Ukraina i en senpaleolitisk kontext, dvs. ca tolv- till femton-tusen år gamla, som de allra äldsta. I Bulgarien har man funnit det på åttatusen år gammal keramik, i de iranska bergen finns ristningar som anses vara äldre än sjutusen år, och så vidare. De allra äldsta fynden verkar alltså finnas i områden som vanligtvis förknippas med den tidiga "ariska", indo-europeiska eller indo-iranska kulturen. Likväl förekom hakkorset allmänt tidigast i Indus-kulturen (Mohenjo-daro och Harappa) 3000–2500 BC, dvs. långt före den "ariska" invandring som anses ha startat efter ca 2000 BC. Bilden förblir ändå densamma: hakkorset dyker upp nästan överallt, låt vara vid olika tidpunkter och med olika betydelser och associeras med helt skilda gudomligheter och kulturer. Om Goblet D'Alviella (1891) har rätt, vilket förefaller sannolikt, så har dess uppkomst överallt med solens (eller stjärnbildernas) rörelser över himlavalvet och årstidernas gång att göra. Därmed kan det också ha uppstått i olika kulturer vid olika tidpunkter, utan att de behöver ha haft någon beröring med varandra.¹³

Att som Ringbom påstå att hakkorset inte förekommer i Syrien-Palestina var då artikeln publicerades en allmänt etablerad sanning. Nu ser det annorlunda ut: bland annat har det vid utgrävningar under 1960- och 1970-talen hittats på prominenta platser i judiska synagogor från 400- och 500-talen (fig. 6).¹⁴

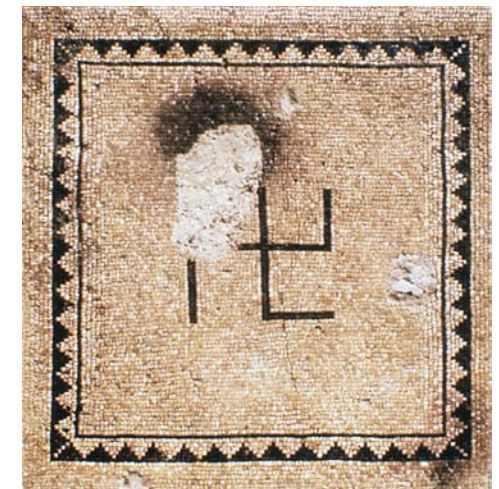

Fig. 6. Golvmosaik i synagogan i Ein Gedi vid Döda havet, 400-tal. Foto Gideon Forster's collection: <https://synagogues.kinneret.ac.il/synagogues/en-gedi>

4th-century floor mosaic, in the synagogue in Ein Gedi by the Dead Sea.

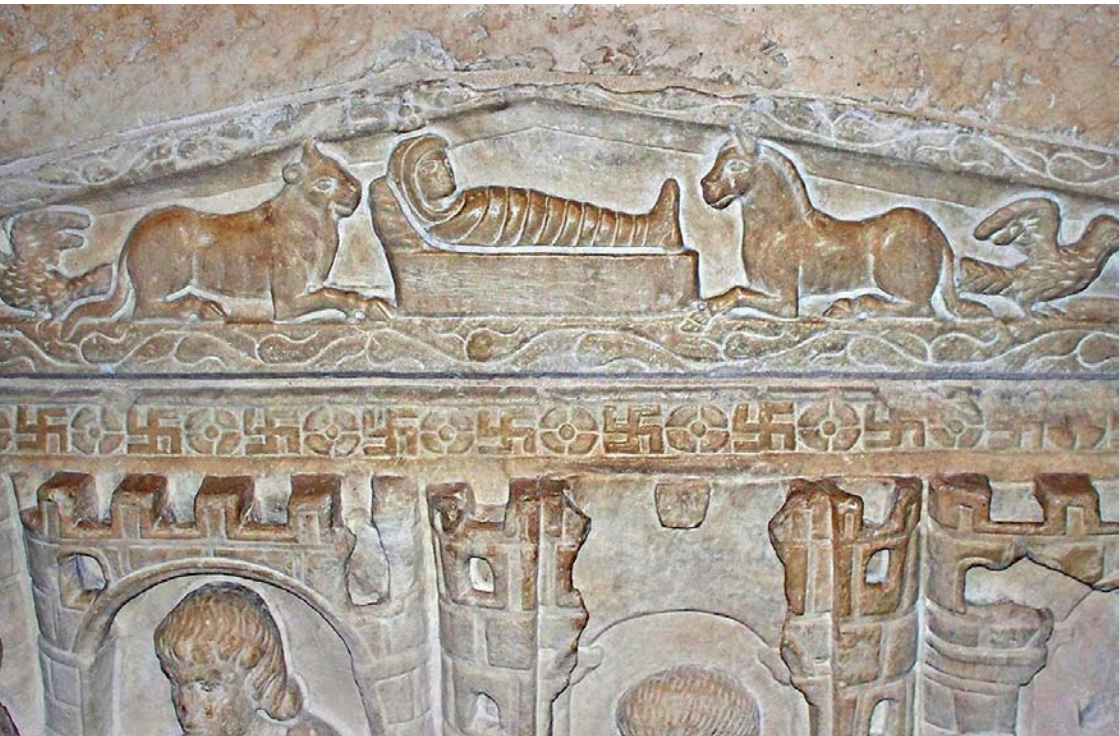

Fig. 7. Gavelfält på den s.k. Stiliko-sarkofagen, daterad till 300-talets, i S. Ambrogio, Milano.
Foto Giovanni Dall'Orto 2007. Wikimedia Commons (CCo 1.0).

The short side of the 4th-century "Stilicone's sarcophagus" in S. Ambrogio, Milan.

Och att det kristna korset först med tiden trängde ut hakkorset är högst tveksamt. De båda korsen hade länge samexisterat i kulten av olika gudomligheter och hakkorset förekommer frekvent i de fornkristna kyrkorna och katakomberna, liksom på kristna sarkofager och i prästerlig utstyrsel (fig. 7). I Bysans och inom hela den bysantinska kultursfären ingick det ofta som dekorativt element i de kristna kyrkornas och klostrens utsmyckning – även i Palestina och Syrien, och i de bysantinskt dominerade delarna av nuvarande Italien fram till 1100-talet. Längre norröver förekommer det exempelvis på engelska och iriska gravstenar och kors, liksom (enligt uppgifter som jag inte kunnat verifiera) på romanska dopfuntar i Danmark.¹⁵

Hakkorset, dess ursprung, betydelse och historia, studerades och debatterades intensivt under framför allt 1800-talets slut och 1900-talets början; det avhandlades i många länder, på olika språk och med de mest skiftande utgångspunkter; litteraturen på området är som sagt enorm. Forskningen kring det indoeuropeiska "urspråket" hade redan i början av 1800-talet väckt ett visst intresse för symbolen, men i och med publiceringen av Schliemanns fynd i Troja (Hisarlik) på 1870-talet växte litteraturen närmast lavinartat.¹⁶ Hakkorset associerades nu med både exotisk österländsk kultur och Europas homeriska rötter och söktes – och återfanns plötsligt – nästan överallt. Kring sekelskiftet 1900 hade det blivit till en allmänt positiv symbol som associerades med uråldrig historia, kultur, bildning, kraft och stabilitet – en verkligt "kreativ turbin",¹⁷ som användes som lyckobringande amuleter, i smycken, som varumärken och i reklamkampanjer för exempelvis feministiska tidskrifter, tvål, godsaker, öl och läskedrycker (fig. 8).¹⁸

I Sverige hade ASEA (Allmänna Svenska Elektriska Aktiebolaget, numera ingående i ABB) fram till nazisternas maktövertagande 1933 hakkorset som logotyp, sannolikt på grund av dess likhet med roterande kraftverksturbiner – som på kartor från tiden markeras med just hakkors.¹⁹ På Helmer Osslunds omslag till den svenska turistföreningens årsbok 1920 associeras varumärket med

Fig. 8. Coca Cola, kedjehänge för fickur 1925.
Coca Cola, watch fob pendant 1925.

Fig. 9. Helmer Osslund, omslag till Svenska Turistföreningens årsbok 1920.
Helmer Osslund, cover of the Swedish Tourist Association's yearbook 1920.

såväl vattenkraft som tidstypiskt natursvärmeri och fornordisk romantik (fig. 9). I Finland förekommer hakkorset, precis som i de flesta västeuropeiska länder, ofta tillsammans med andra lån från antiken Grekland och Rom i all klassicerande arkitektur, och det finländska flygvapnet hade hakkorset som symbol från 1917–18 fram till 2017 (fig. 10, 11).²⁰ I Danmark hade Carlsbergs bryggerier samma hakkors som varumärke och det kan fortfarande beskådas på bland annat de elefanter som pryder ingången till bryggeriets portalbyggnad i Köpenhamn (fig. 12).²¹ Den sistnämnda kan ses som ett särskilt bra exempel på det slutande 1800-talets svärmeri för det orientaliska, särskilt indo-buddhistiska form- och teckenspråket. Här ingår hakkorset som en bland många exotiska komponenter – utsirade kreneleringar, lökkupoler, hörntureller – och inte

Fig. 10. Gloster Gauntlet, ett jaktplan som användes av det finländska flygvapnet 1940–1945, med sina ursprungliga nationsbeteckningar. Foto David Smith 2008. Wikimedia Commons.

Gloster Gauntlet, a fighter aircraft used by the Finnish Air Force 1940–1945, with its original national insignia.

Fig. 11. Foto taget vid Finlands årliga militärparad, hållen i Åbo 2008, visande det finska flygvapnets fana. Foto Lars Berggren 2008.

Photo taken at Finland's annual military parade, held in Turku in 2008, showing the banner of the Finnish Air Force.

minst de fyra elefanterna, i indisk-tibetansk mytologi likt Atlas bärande jorden på sina ryggar.²²

Redan före nazisterna maktövertagande 1933 hade hakkorset, som Ringbom påpekar, börjat få en tysk-nationell och antisemitisk politisk färgning, men det var först då som man i omvärlden började avstå från dess användning. ASEA är bara ett av många exempel. För Ringbom var det just vid denna tidpunkt viktigt att för en bredare publik aktualisera hakkorsets mångtusenåriga användning i olika kulturer och därmed ifrågasätta nationalsocialisternas historieskrivning och deras rätt att använda det kraftfulla tecknet. Efter andra världskriget följde en våg av utrensning av hakkors över hela Västvärlden. Det eliminerades från

Fig. 12. Elefantporten at Carlsbergbryggeriet, København. Arkitekt: Vilhelm Dablerup. Foto Lars Berggren 2022.

The Elephant Gate (entrance) of the Carlsberg Brewery, Copenhagen. Architect: Vilhelm Dablerup, 1901.

Fig. 13. Finlands vita ros, utformad av Axeli Gallen-Kallela (tidigare Axel Gallén) 1919, hade fram till 1963 nio hakkors i ordenskedjan. Foto Jens Mohr, Livrustkammaren, Stockholm.

The neck chain of order of the "White Rose of Finland", designed by Axeli Gallen-Kallela in 1919, had nine swastikas in its collar up until 1963.

allehanda nationella insignier, utmärkelsetecken och logotyper; kvar blev det i första hand i museala eller musealiserade kontexter, och där dess pre-nazistiska betydelse fortfarande upplevdes som stark. Ett exempel är *The Theosophical Society*, som i sitt sigill på 1880-talet kombinerade hakkorset med davidsstjärnan, ankhen (eller *crux ansata*) och evighetsormen *Ourobos* – och som sedan dess har behållit det. Ett annat är Finland, där hakkorset officiellt förknippades med frigörelsen från Ryssland 1917, en i de flesta finländares ögon en synnerligen lyckosam händelse. Där fanns det också kvar på landets mest prestigefyllda ordenstecken (Finlands Vita Ros) fram till 1963 (fig. 13), och flygvapnet höll som redan framgått fast vid det i hundra år.²³

I Österlandet fortsätter hakkorset att av urgammal hävd fungera som positiv symbol för kraft, fruktbarhet, framgång, lycka etc. och ses överallt, inte minst i och på hinduiska, jainistiska, och buddhistiska helgedomar. I Västerlandet har däremot den negativa betydelsen, som symbol för fascism, antisemitism och förintelse, med tiden trängt ut alla andra och blivit den helt dominanta. Som Ringbom avslutningsvis påminner oss om har inga tecken en för alltid fixerad mening. Men även när denna genomgår till synes genomgripande och abrupta förändringar – som att approprieras av fascisterna eller nazisterna, eller för den delen, av kristna – tycks det nästan alltid finnas kvar en historisk kärna som kan leva

Fig. 14. Det fascistiska spöknippet på fasaden till Milanos centralstation. "AN IX" står för "Anno IX [dell'era fascista =1931]"

Foto Giovanni Dall'Orto 2006. Wikimedia Commons.

The Fascist bundle of rods on the facade of Milano railway station. "An[no] IX" of the Fascist era equals 1931.

kvar parallellt med nya tolkningar. Hur resistent symbolen är mot försök till radikal omdefiniering och monopolisering beror på hur starka och spridda de redan etablerade betydelseerna är, men också på hur abstrakt och öppen den är.

Att Mussolinis *fasces* (fig. 14) inte på långa vägar fått en så allmänt negativ laddning som hakkorset beror inte bara på skillnaden i storlek beträffande regimens mot mänskligheten begångna brott utan främst på spöknippets välkända ikonografi och redan etablerade, synnerligen breda användningsområden. Den historiskt någorlunda bevärdade läser det som en symbol för romersk rätt, eller "lag och ordning", medan det på ett mera allmänt plan står för enighet och styrka ("enade vi stå, söndrade vi falla"), som i den amerikanska senatens emblem (fig. 15). I den sistnämnda betydelsen har det sedan länge använts av en lång rad nationella enhetsrörelser, länder (t.ex. Kuba och Ecuador), myndigheter (t.ex. de skandinaviska ländernas polis; fig. 16) politiska partier och, inte minst, av fackföreningar och andra korporativa sammanslutningar. Spöknippet läses därför nu som symbol för fascismen nästan enbart i Italien, och där företrädesvis i historiskt avgränsade kontexter.²⁴

Fig. 15. USA:s senats sigill sedan 1886. Wikimedia Commons.

The seal of the US Senate since 1886.

Fig. 16. Den svenska polisens emblem sedan 1926. Wikimedia Commons.

The coat-of-arms of the Swedish police authority since 1926.

Användningen av hakkorset var i början av 1900-talet visserligen vida spridd, som dekorativt ornament med allmän referens till den klassiska antiken, och som symbol för energi, utveckling, evighet, lycka. Men som Ringbom noterar uppfattades det nog i seklets början i första hand "som en symbol, vilken framförallt var känd som en indisk, buddhistisk sinnebild". Till skillnad från spöknippet hade det ingen fastlagd västerländsk betydelse, och inga internationellt sett särskilt inflytelserika användare. Att framgångsrika nationella företag som ASEA och Carlsberg redan använde symbolen såg nationalsocialisterna säkert bara som en fördel, eftersom de lätt kunde underordnas ett nytt ideologiskt varumärke. Inte heller begränsades användningsområdet, som var fallet med spöknippet, av att det uppfattades som förankrat i något fysiskt existerande. Som geometrisk figur var hakkorset i princip lika öppet för att fyllas med alla möjliga innehåll som cirkeln, kvadraten och korset.

Att som Ringbom hävda att hakkorset inte är en "konstnärligt-ornamental utan en religiöst-symbolisk form" och att "[d]ess egenskap av sinnebild är förutsättningen för dess tillvaro" ter sig förvisso överdrivet. Dess rikliga förekomst

i allehanda dekorativa sammanhang åtminstone alltsedan renässansen, som i järnsmidda staket, meanderbårder och golvmönster, talar definitivt emot ett sådant påstående. Däremot är det klart att det kraftfulla tecknet i nazistiska kretsar fungerade – och fungerar – som sinnebild för en ”politisk religion”. För de italienska fascisterna fyllde de romerska liktorernas spöknippe samma funktion som hakkorset för de tyska nazisterna. De betydde båda, som Ringbom konstaterar i en senare artikel, ”... detsamma som en gång Kristi kors för Konstantin: en bild som inhamrades i sinnena, som suggererade, som skapade de psykologiska stämningar, vilka föregingo reella och materiella erövringar: *In hoc signo vinces.*”²⁵ Det kan tilläggas att den romerske kejsaren, medveten om sina soldaters högst varierande religiösa övertygelser, säkert med flit valde korset som fälttecken: en öppen symbol som, förutom i kristendomen, förekom i många av tidens olika kulturer, bl.a. av Solen, Serapis, Mithras och Oden.

Hakkorset idag

Med detta i minnet kan det vara intressant att ta del av vad som idag publiceras på de svenska dagstidningarnas kultursidor. Hur djupt den nutida västerländska uppfattningen av hakkorset präglats av nazismen demonstreras där tydligt av den svenska författaren Maria Küchen, som i en stor kulturartikel i *Svenska Dagbladet* skriver om hakkorset i dåtid och nutid. Hon har varit i Nagoya i Japan och sett detta lyckotecken överallt, och i det finländska flygvapenmuseet i Jyväskylä upptäckt att det finska flygvapnet haft svastikan som symbol från 1917 och ända fram till 2017. Av detta drar hon fullt förståeligt slutsatsen att ”nazismen aldrig ägde svastikan. De stal den.” Och tillägger att det var ”1900-talets fulaste exempel på kulturell appropriering” – och frågar sig om ”en sanering” (av tecknet) ännu är tänkbar. Det är i alla fall utgångspunkten för hennes fortsatta resonemang.²⁶

Vad gäller approprieringen så utgår Küchen från att hakkorset är ”ett asiatiskt tecken” och känner uppenbarligen inte till att det förekommit frekvent i Europa sedan senpaleolitisk tid, d.v.s. långt tidigare än i Indien och Ostasien. Att ”västerländskt bruk av hakkorset” därför ”signalerar anspråk på en kulturell överordning som är större och äldre än nazismen” är direkt felaktigt: vad Hitler & Co approprierade var en symbol som de i första hand associerade med ”ariska” gener och kultur, som de tillskrev germaner, greker och romare. Att välja ett ”asiatiskt tecken” skulle ha varit dem helt främmande. Inte heller blir det

Fig. 17. Turistinformation rörande buddhistiska tempels lokalisering i Kamakura, Japan. Foto "Wicki" 2009. Wikimedia Commons.

Tourist information on the location of Buddhist temples in Kamakura, Japan.

rätt när hon, visserligen indirekt men med tydlig adress, skriver att ”kulturell appropriering alltid varit ett sätt ... för den dominerande kulturen att behålla sin överordnade plats”. Det är bara det att när nazisterna i augusti 1920 valde hakkorset som partisymbol var det ett nybildat parti med ett fåtal medlemmar och i opposition till den då dominerande, borgerliga kulturen.

Resten av hennes text handlar till stor del om mer eller mindre medveten s.k. *back-shadowing*, dvs. att genom spegling bakåt i tiden misstänkliggöra tidigare användningar av hakkorset. Ett exempel är teosofin, som utan vidare beskylls för ”rasism och övermänniskodyrkan”, och dess förgrundsgestalt Annie Besant görs halvt om halvt till protonazist för att hon på 1880-talet ibland bar ”en svastika runt halsen”. Om Küchen i början av artikeln verkar vara ute efter att rehabilitera hakkorset som lyckosymbol så misslyckas hon totalt, i första hand på grund av sina bristande historiska kunskaper och förutfattade meningar. Resultatet är en förvirrande röra av påståenden och sammanblandningar som, om något, mest tjänar till att befästa den nu dominerande, västerländska kulturens uppfattning.

Fig. 18. Rysk valaffisch inför "folkomröstningen" för att legitimera annekteringen efter invasionen av Krim 2014. Foto Radio Free Europe/Radio Liberty 2014.

Russian poster for the "plebiscite" to validate the annexation of Crimea after the invasion in 2014. The text reads: "On March 16 We Choose".

Till saken hör att västerlandets nutida, negativa tolkning av hakkorset verkar vara på väg att sprida sig även till dess nuvarande asiatiska hemländer. Inför olympiaden 2021 i Tokyo framfördes förslag på att ersätta kartornas tecken för tempel, ett hakkors, med siluetten av en pagod (fig. 17). Detta visserligen bara på turistkartor, eftersom besökare ansågs kunna förväxla det med nazisternas hakkors, men initiativet orsakade likväl en storm av protester.²⁷ Här är en strid om tecknets betydelse uppenbarligen under uppsegling: kommer japanerna – liksom finländarna – tvingas att "appropriera" den nu dominanta, västerländska kulturens syn på hakkorset?

Avslutningsvis kan man fråga sig om nutidens extrema fokusering på det nazistiska hakkorset som tecknet på rasistiskt motiverad ondska tjänar något annat syfte än att hålla minnena av de begångna övergreppen vid liv. Svaret är nog ja. Den starka förknippningen till nazismen knyter det till ett särskilt land (Tyskland), en speciell ideologi (nazism, rasbiologi), och en speciell tidsperiod (ca 1920–1945), och gör det lättare att bortse från att liknande tankar under samma tid styrde juridik och praktik i en lång rad olika länder. Bortsett från

uppenbara exempel som USA och Sydafrika kan anföras det liberaldemokratiska Australien, som formellt bildades 1901 och vars första konstitution uteslöt alla färgade, dvs. aboriginer men också exempelvis kineser och japaner, från alla medborgerliga rättigheter. Målet var att skapa "one people [of caucasian whites] without the admixture of other races" vilket legitimerade såväl deportationer och utrotningskampanjer som "landgrabbing" i stor skala.²⁸ På betydligt närmare håll har vi Sverige, där samebefolkningen utsattes för i princip samma rasistiskt motiverade förtryck, om än i blygsammare skala. Här, liksom i många andra länder, fungerar nazismen och dess visuella symbol som ett slags syndabock, som drar blickar och tankar bort från idag obekväma inslag i den egna historien.

I nutiden fungerar hakkorset som en bekväm etikett som politiska makthavare av olika slag vid behov klistrar på motståndare eller företeelser som man vill förnedra eller bekämpa. För det senaste, och mest flagranta, exemplet står Vladimir Putin och hans administration, som i syfte att legitimera sina expansionssträvanden konsekvent klassificerar den ukrainska regimen som rasistisk och nazistisk och följaktligen i krigspropagandan förser den med hakkors som tecken på detta (fig. 18). Givet det ryska anfallets likhet med nazisternas under andra världskriget framstår det inte som särskilt underligt att Putin i Ukraina omtalas ("Vladolf Putler") och porträtteras som Hitler och förses med hakkors (fig. 19).²⁹ Båda sidor använder sig nu alltså av hakkorset som symbol för den andra sidans ondska.

Fig. 19. Antiryska posters med Putin som Hitler och den ryska dubbelöronen försedd med hakkorsembem. Foto Jiri Sedláček, Prague 2022. Wikimedia Commons.

Anti-Russian posters with Putin as Hitler and the Russian double-headed eagle with a swastika emblem.

Fig. 20. Adam Zyglis, "Zwastika". Cartoon in Buffalo News, March 13, 2022: https://buffalonews.com/zwastika/image_1d1411fo-a192-11ec-98ae-23ed0250cdfd.html

Samtidigt har bokstaven Z i den ryska krigspropagandan fått en betydelse motsvarande hakkorsets, i officiella ryska media som symbol för seger eller (något senare) för fred och rättvisa. På den andra sidan, i första hand i Ukraina och större delen av Västvärlden, fick bokstaven omedelbart samma betydelse som hakkorset – som symbol för diktatur, etniskt motiverad expansion och krigsövergrepp (fig. 20). Precis som med hakkorset på 1930-talet ledde det ryska bruket av Z till att en lång rad företag tog bort bokstaven ur sina företagsnamn och varumärken, och till att den i ett flertal länder helt förbjudits i publika sammanhang.³⁰

Hakkorsets mening kan alltså konstrueras och uttydas på många olika sätt, ibland helt motstridiga. Vad man lägger in i det beror på var, när och hur man definierar tolkningshorisonten. I sig betyder tecknet naturligtvis ingenting, vare sig ont eller gott, utom vad betraktaren vid olika tidpunkter och på olika platser lägger in i det utifrån sina egna erfarenheter, historiska kunskaper, religiös tillhörighet, politisk övertygelse och kulturell hemvist.

Noter

- Inom den tidiga buddhismen ansågs religiös kunskap som alltför helig att skrivas ned eller avbildas. Istället för att avbilda Buddha, vilket länge var tabu, valde man att låta honom representeras av sina fotavtryck, som försågs med olika tecken symboliserande hans egenskaper och läror. Hakkorset är där obligatoriskt och betyder "den lycklige". Jfr Goblet D'Alviella 1956, 62, och Mark Schumachers online *Japanese Buddhist Statuary* <onmarkproductions.com>, "Footprints of Buddha", som innehåller bra förteckningar över Buddhas tecken, bilder och referenser.
- Hitler 1941, översättarens förord s. 22 och noter på s. 506–507, 736–737.
- Betr. valet av hakkorset som partiemblem framgår det indirekt av texten i *Mein Kampf* att det inte var Hitler själv som föreslog det (Hitler 1941, 735). Som inspirationskälla anger flera samtida källor den antisemitiska Eberhardt-brigadens emblemen. Denna frikår formerades av soldater som stridit i Baltikum och där i sin tur hämtat hakkorset från Finland (Hitler 1941, 737 = översättarens not).
- Dock kunde allierade, som finländare och italienare, klassificeras som "honorär-ariet", en status som även enskilda judar kunde erhålla (Hitler 1941, i översättarens not).
- För en god redogörelse för termens användning och relevant litteratur, se engelska Wikipedia, under "Aryan".
- Lars-Ivar Ringbom (1901–1971) finländsk konsthistoriker; undervisade i ämnet vid Åbo Akademi från 1925 och utnämndes till professor 1943. Han efterträddes på lärostolen 1970 av sonen Sixten. Ringbom 1933, 107–109.
- Här bör dock påpekas att Hoernes (1925, 496) *inte påstår* att så varit fallet utan att det kanske (*vielleicht*) kan ha förhållit sig så.
- Bessarabien: landområde invid Svarta havet som idag ingår i Moldavien och Ukraina. Siebenbürgen, eller Transsylvanien, ingår till större delen i nuvarande Rumänien.
- Parata Rajas-dynastin i Balochistan, nuvarande Pakistan, använde regelmässigt hakkorset på sina mynt under 100–300-talen (coinindia/galleries-parata-rajas.html). Hurvida detta var resultatet av hellenistiska influenser eller kvarlevor från den gamla Indus-kulturen är oklart.
- Inte heller i Indien gjorde man överallt skillnad mellan höger- och vänstervridna hakkors. Jfr Tandon 2006, 176.
- Eugène Félicien Albert, greve Goblet D'Alviella, 1846–1925. Belgisk religionshistoriker, mest känd som författare av *La Migration des symboles*, Paris 1891, utgiven på engelska 1894 med titeln *Symbols: Their Migration and Universality*, omtryckt i otaliga upplagor. Här har konsulterats 1956 års utgåva av University Books, New York, som enligt förlaget är en "faithful reproduction" av det engelska originalet från 1894. Av det framgår att författaren inte alls framlägger någon teori, och heller inte anser att det existerar någon "antipati" mellan de båda "cruxen", utan "a repetition of the same".

- idea” (s. 81-82). Boken är f.ö. en underhållande, intressant och i stora delar fortfarande vetenskapligt aktuell lektyr.
- 12 Guido List, 1848–1919, österrikisk nationalist, ockultist, pan-germanist och religiös mystiker som under 1800-talets sista decennier försökte väcka till liv en ”arisk”, ”ur-germansk” och pre-kristen religion som benämndes Armanism eller Wotanism. De olika esoteriska rörelsernas betydelse för nazismen diskuteras av Nicholas Goodrick-Clarke i *The Occult Roots of Nazism*, 1992.
 - 13 Goblet D’Alviella 1956, 52–72.
 - 14 I bl.a. Ein Gedi (400-tal) vid Döda havet och Eshtamoa (500-tal) söder om Jerusalem.
 - 15 Betr. Irland och England, se t.ex. Allen 1887, 95–97. Förekomsten av hakkors på danska dopfuntar nämns i flera äldre publikationer, dock utan angivelse av ort eller källa; se t.ex. Wilson 1896, 868 och 956. Hakkors förekommer även i Etiopien, exempelvis i Biete Maryam (Marias hus), en av de 11 i klippan uthuggna kyrkorna i Lalibela, från 1000-1200-tal; se bild i exempelvis https://en.wikipedia.org/wiki/Rock-Hewn_Churches,_Lalibela.
 - 16 Schliemann 1874; Schliemann 1875. Betr. Schliemanns betydelse för kopplingen mellan hakkorset och arianismen, se Heller 2008, 30–31. I Thomas Wilsons *Bibliography of the Swastika*, 1896, upptar litteraturförteckningen hela 13 sidor (Wilson 1896, 984–996).
 - 17 Citatet hämtat ur de Champeaux & Sterckx 1992.
 - 18 Se särskilt Heller 2008, men stora mängder information finns på Wikipedia och ett otal hemsidor på internet. En bred och rikt illustrerad genomgång av hakkorsets ursprung, utbredning och användning i alla världsdelar har publicerats av The Indian Institute of Technology, Kharaghpur, 2016.
 - 19 Företaget grundades 1883 och fokuserade från början på tillverkning av elektriska komponenter och apparater, speciellt generatorer.
 - 20 Liksom US Army kring 1930 och det litauiska flygvapnet 1919–1940. Över huvud taget var hakkorset populärt som en lyckobringande amulett bland de tidiga piloterna i alla länder.
 - 21 Elefantporten till Carlsberg-bryggerierna i Köpenhamn invigdes 1901. Den ritades av Vilhelm Dahlerup och bärs upp av fyra fullstora elefanter, huggna i bornholmsk granit, designade av Hans Peder Pedersen-Dan.
 - 22 *Ramayana* I:XXI, 1879, 51–52. För avbildningar, se t.ex. https://en.wikipedia.org/wiki/World_Elephant
 - 23 Orden utformades av Akseli Gallen-Kallela (Axel Gallén). Societas Heraldica Scandinavica, *De nordiska ländernas riddarordnar*, se: <https://heraldik.org/heraldik-i-norden/de-nordiska-landernas-riddarordnar>
 - 24 Inspirerade av den italienska fascismen valde den fascistiska Nysvenska rörelsen, grundad 1930 och aktiv än idag, Vasa-ättens sköldemärke, vassen eller halmkärven (”faskin”) som sin symbol.
 - 25 ”Den blå örnen” i *Granskaren*, mars 1934, 51.
 - 26 Küchens artikel förefaller utgå från en synnerligen ytlig läsning av Hellers (2008) bok med titeln *The Swastika: Symbol Beyond Redemption?* – eller någon av alla de sammanfattningar eller lösryckta citat ur den som finns på internet.
 - 27 Se t.ex. McCurry 2016.
 - 28 Diamond 2020, 259–262, 267–269, 277–280.
 - 29 En bra redogörelse för användningen av Z under konflikten finns på denna hemsida: [https://en.wikipedia.org/wiki/Z_\(military_symbol\)#Use_as_pro-war_symbolism](https://en.wikipedia.org/wiki/Z_(military_symbol)#Use_as_pro-war_symbolism)
 - 30 Jfr [https://en.wikipedia.org/wiki/Z_\(military_symbol\)#Use_as_pro-war_symbolism](https://en.wikipedia.org/wiki/Z_(military_symbol)#Use_as_pro-war_symbolism)

Litteratur

- Allen, Romilly John. *Early Christian Symbolism in Great Britain and Ireland Before the Thirteenth Century*. London 1887.
- Champeaux, Gerard & Sebastien Sterckx. *I simboli del medioevo*. Milano: Jaca book, 1992.
- Diamond, Jared. *Upheaval. How Nations Cope with Crisis and Change*. London: Penguin Random House UK, 2020 [2019].
- Goblet D'Alviella, Eugène. *Symbols: Their Migration and Universality*. New York: University Books, 1956 [1891/1894].
- Goodrick-Clarke, Nicholas. *The Occult Roots of Nazism. Secret Aryan Cults and their Influence on Nazi Ideology: the Ariosophists of Austria and Germany, 1890-1935*. New York: University Press, 1992.
- Heller, Steven. *The Swastika: Symbol Beyond Redemption?* New York: Allworth Press, 2008 [2000].
- Hitler, Adolf. *Mein Kampf*. Complete and Unabridged, Fully Annotated. [Translation "under the auspices of Dr. Alvin Johnson"] New York: Reynal & Hitchcock, 1941 [1939]. Se: <https://www.docdroid.net/WundFZl/adolf-hitler-mein-kampf-reynal-hitchcock-1941-pdf>
- Hoernes, Moritz. *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, von den Anfängen bis um 500 vor Christi*. Wien: Anton Schroll, 1925 [1898].
- Indian Intitute of Technology, Kharaghpur, India. *Exploring the pattern and ideogram of a universal principle of sustainability: Swastika*, SandHI, The Science & Heritage Initiative, 2016. Se: https://iitkgpsandhi.org/SandHI_Swastika_Publication_2016.pdf
- Küchen, Maria. "En porslinsmugg med himmelsblätt hakkors", *Svenska Dagbladet* (Under strecket) 16 december 2021, 32.
- McCurry, Justine. "Japan to drop the swastika from its tourist maps", *The Guardian* 20 January 2016.
- The Rámáyan of Vámiki*, Translated into English Verse by Ralph T. H. Griffith, Trübner & Co. London 1870. Gutenberg eBook #24869.
- Ringbom, Lars-Ivar. "Hakkorset", *Granskaren. Kultur, Ekonomi, Politik*, nr 9, sept. (1933): 107–109.
- . "Den blå örnen", *Granskaren. Kultur, Ekonomi, Politik*, nr 3, mars (1934): 51.
- Schliemann, Heinrich. *Trojanische Alterthümer: Bericht über die Ausgrabungen in Troja*. Leipzig: Brockhaus, 1874.
- . *Troja und seine Ruinen. Vortrag von Dr. Heinrich Schliemann gehalten in der Aula der Universität Rostock den 17 August 1875*. Waren 1875.
- Tandon, Pankaj. "New Light on the Paratarajas", *The Numismatic Chronicle*, vol. 166, (2006): 173–209.

- Wilson, Thomas. *The Swastika. The Earliest Known Symbol, and its Migrations; With Observations on the Migration of Certain Industries in Prehistoric Times*. Smithsonian Institution, United States National Museum, Washington 1896. [Project Gutenberg eBook #40812]